

KATARZYNA HODOR*

TRADYCJA MIEJSCA W OBSZARACH FORTYFIKACJI NIEKTÓRYCH TOSKAŃSKICH MIAST HISTORYCZNYCH

TRADITION OF SPACE IN FORTIFICATIONS OF SOME TOSCANY HISTORICAL CITIES

Streszczenie

W artykule przedstawiono wybrane struktury inżynierskie fortyfikacji okalających miasta, a występujące na terenie Toskanii. Posłużono się przykładami z Voltery i Lucca. Szczególnie pochyłono się nad współczesnym sposobem użytkowania tego typu obszarów, z wykorzystaniem ich w celach aktywizacji przestrzeni miejskich, przy zachowaniu walorów historycznych. Zastosowano tu metodę porównawczą dającą możliwość odniesienia doświadczeń europejskich do sytuacji na terenie Polski.

Słowa kluczowe: genius loci, mury obronne, fortyfikacje, aktywizacja przestrzeni publicznych, parki miejskie

Abstract

Selected engineering structures in the form of fortifications surrounding cities through centuries are presented. Among others, the examples of areas in Tuscany were used: Volterra and Lucca. Special attention was paid to the way of contemporary utilising this kind of areas, using them for activating urban spaces while preserving the traditions of the place. Comparative method was used giving the possibility to relate the European experience to the situations in Poland.

Keywords: genius loci, walls defensive, fortifications, activating urban spaces, public park

* Katarzyna Hodor, Wydział Architektury, Instytut Architektury Krajobrazu, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Politechnika Krakowska, e-mail: kasiahodor@interia.pl

WSTĘP

Prezentowany tekst, ograniczony do formy komunikatu, zawiera wstęp do zamierzonych szerszych rozważań nad zagadnieniami wykorzystania fortyfikacji w miastach Toskanii z zachowaniem ich walorów historycznych. Dotychczas przeprowadzono badania *in situ* umocnień miejskich ośrodków Voltery i Lucca, zachowanych dobrze we włoskim pejzażu tokańskim. Wstępne przeanalizowanie sytuacji terenowej wskazuje, iż przeznaczanie tych przestrzeni na cele rekreacyjne pozwoliło jednocześnie na w pełni prawidłową ekspozycję ich walorów historycznych i kompozycyjnych.

Zdaniem autorki niniejszego komunikatu, jednym z istotniejszych świadectw terenowych występowania *genius loci*¹, pozostają historyczne fortyfikacje, w tym mury obronne. Jedną z cech takiej postawy twórczej odnaleźć można w ciągu fortyfikacji zdeterminowanych ukształtowaniem terenu, które zastosowano w starożytnych strukturach obronnych Voltery. Inną cechą jest charakterystyczna dla szkoły „nowożytności” kompozycja, związana z zasadami konstruowania fortyfikacji nowożytnych Italii, a występująca w mieście Lucca. W takim rozumieniu *genius loci* jest obecny w opisywanych strukturach, składając się na postawę twórczą zawartą w definicji tradycji miejsca².

Przypomnijmy tu, iż w najogólniejszym ujęciu fortyfikacja to sztuka przystosowywania terenu do walki za pomocą odpowiednich umocnień, a mur obronny, będący jednym z ich składowych, to konstrukcja, która okalała między innymi osiedla, zamki bądź szersze obszary³. Sama zasada powstawania tego typu obiektów opierała się na wyznaczeniu granic w sposób precyzyjny lub symboliczny⁴. Występowała separacja od otoczenia za pomocą form obronnych zabezpieczających mieszkańców przed zagrożeniem z zewnątrz. Mury umacniające granice miast były również manifestacją potęgi, niósł za sobą przestrożę dla ewentualnych wrogów poprzez swoją skalę i kształt. Terytoria europejskie do dziś pełne są lepiej lub gorzej zachowanych materialnych pozostałości tego typu obiektów inżyniersko-krajobrazowych, a ich współczesne eksponowanie i użytkowanie ciągle pozostaje przedmiotem rozważań specjalistów.

Badania dotyczące zagadnień związanych z ochroną i dzisiejszym użytkowaniem fortyfikacji podejmowali między innymi: S. Herbst, A. Gruszecki, J. Bogdanowski, E. Małachowicz, a także R.H. Bochenek⁵. Obecnie w Polsce istnieje liczna grupa

¹ Pojęcie *genius loci* rozpatrywane jako zespół cech, [za:] J.K. Lenartowicz, *Słownik psychologii architektury*, Kraków 1997, s. 37, rozpatrywane w sztuce ogrodowej jako postawa twórcza.

² Obszerniej zdefiniowanie zjawiska *genius loci* i tradycji miejsca opisuje w niniejszej publikacji K. Łakomy, *Genius loci w sztuce ogrodowej (aspekty historyczne i współczesne)*; por. M. Siewniak i A. Miłkowska, *Tezaurusz Sztuki Ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 86-87.

³ Hasło: fortyfikacje oraz hasło: mur obronny wg *Słownik terminologiczny Sztuk Pięknych*, (red.) S. Kozakiewicz, PWN, Warszawa 1976, s. 143, 313.

⁴ K. Dąbrowska-Budziło, *Treści krajobrazu kulturowego w jego ukształtowaniu i ochronie*, Zeszyt Naukowy nr 46, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2001, s. 126.

⁵ A. Gruszecki, *Bastionowe zamki w Małopolsce*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1962; *Fortyfikacja rosyjska na ziemiach polskich: stan badań i problemy ochrony*, materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji i Generalnego Konserwatora Zabytków, red. nauk. A. Gruszecki, Agencja Wydawnicza Zebra, 1996; J. Bogdanowski, *Warownie i zieleń twierdzy Kraków*, Kraków 1979; J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski: od Biskupina do Westerplatte*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Kraków 2002; J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Korencki, A. Swaryczewski, *Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*, Kraków 1988; E. Małachowicz,

naukowców z powodzeniem kontynuujących te studia i rozważania. Są to między innymi: K. Biskup, I. Bińkowska, J. Stankiewicz, J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus oraz M. Małachowicz⁶. Badania nad współczesnymi problemami ochrony zabytkowych murów obronnych znalazły się również w polu zainteresowań Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS⁷.

Jak już wspomniano, w niniejszej relacji, w ramach szerokich zagadnień *architektury militaris*⁸, pochylono się jedynie nad dwoma przykładami (etruskim – w Volterra i opartym o wielowiekowe nawarstwienia, przebudowane w średniowieczu, obecnie posiadające nowożytny kształt – w Lucca⁹). Opisane w dalszej części mury Voltery to dziedzictwo kultury etruskiej. Przypomnijmy w tym miejscu¹⁰, że około 2000–1000 lat przed narodzeniem Chrystusa na znacznej części terytoriów dzisiejszych Włoch rozwinęła się kultura oparta na wpływach plemion etruskich. Przypuszcza się, iż w pełni wykrystalizowała się ona między IX a VIII w. p.n.e., kiedy to Etruskowie zajęli tereny pomiędzy morzem Tyrreńskim a rzekami Arno i Tyber. Rozprzestrzenianie się ich kultury w późniejszym czasie objęło obszary całej Toskanii i Umbrii, mając wpływ na późniejszy rozwój cywilizacji starożytnej. Tak też pod koniec VI w. p.n.e. pod wpływami Etruskich plemion znalazł się cały Półwysep Apeniński z wyłączeniem terenów skolonizowanych przez Greków (tzw. Wielka Grecja)¹¹. Wysoki stopień rozwoju cywilizacji, zaskakująca świadomość działań zgodnie z prawami natury i dziś rozumianej ekologii oraz stosowanie nowatorskich rozwiązań charakteryzowały tę starożytną kulturę¹².

Fortyfikacje Wilna, Wrocław 1988; *Bastejowe fortyfikacje w Polsce*, red. nauk. E. Małachowicz, Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, 1975; E. Małachowicz, *Nowożytnie fortyfikacje Śląska europejskim dziedzictwem kultury*, Fortyfikacja, t. XII, 2000; E. Małachowicz, *Ochrona środowiska kulturowego*, współ. A. Miłkowska, T. 1, PWN, Warszawa 1988; a także R.H. Bochenek, *Tysiąc słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa 1989.

⁶ I. Bińkowska, *Natura i miasto. Publiczna zielen miejska we Wrocławiu od schyłku XVIII do początku XX wieku*, Wydawnictwo Muzeum Architektury we Wrocławiu, 2006; J. Stankiewicz, *Rozwój fortyfikacji miasta Gdańska w XVI i XVII w. na tle współczesnych osiągnięć sztuki fortyfikacyjnej w Europie*, [w:] *Historia wojskowości*, VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Warszawa 1960; M. Małachowicz, *Kłodzko – Forteczny pak kulturowy*, Fortyfikacja, t. XII, 2000. Szerzej o publikacjach wymienionych tu badaczy oraz instytucjach zajmujących się ochroną fortyfikacji pisała A. Staniewska w pracy doktorskiej nt. *Re-witalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych*, promotor K. Pawłowska, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej 2009, s. 20-33.

⁷ Zwieńczeniem prac na ten temat ma być publikacja pt. *Badanie, ochrona i konserwacja zabytkowych murów*, planowane wydanie 2010 rok.

⁸ J. Bodanowski, *Architektura Obronna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków 2002, s. 11.

⁹ W Cesarstwie Rzymskim w sposób symboliczny wyznaczana była granica obozów, które często stawały się później zaczątkiem miast. Z *genius loci* związany był szczególny charakter miejsca wpływający na metodę lokalizacji założenia miast. Można przywołać tu rzymski *modus* tworzący specyficzny mikrokosmos poprzez przecięcie się *cardo* i *decumano*. Sposób rozplanowania miast z tego okresu stanowił określony model przestrzenny stosowany w sposób uniwersalny. Niewątpliwie pozostaje znaczenie i wpływ kultury rzymskiej na sposób rozwoju urbanistyki kolejnych wieków, w których starożytna tradycja miejsca wyznaczyła ogólny narys, za: C. Norberg-Schulz, *Znaczenie w architekturze Zachodu*, Murator, Warszawa 1999, s. 42 i n.

¹⁰ Zważywszy na fakt, iż kultura etruska pozostaje znana jedynie wąskiemu gronu specjalistów, przywołuje się tu (aby utrzymać logikę wyводу) kilka podstawowych informacji.

¹¹ F. Cardini, *Toskania. Pejzaż, historia, sztuka*, Arkady, Warszawa 2004; H. Honour, J. Fleming, *Historia Sztuki Świata*, Arkady, Warszawa 2002, s. 165.

¹² Na przykład w Chiusi zastosowali system tuleli do naturalnej filtracji wody, za: M. Belozerskaya, *Sztuka Toskanii*, Łódź 2010, s. 14-17.

PRZYKŁAD 1: VOLTERRA

Jedno z rozwiązań fortyfikacji starożytnych zachowało się w Volterrze, miejscowości położonej na odstępnym wzniesieniu, pomiędzy dolinami rzek Ery i Ceciny, w południowo-środkowej części Toskanii. Tereny te charakteryzują się bogactwem naturalnych złóż miedzi, soli i alabastru. Volterra w VII wieku p.n.e. wchodziła w skład etruskiej federacji miast-państw, zwanej *dodekapolis*. Rozwój miasta został przerwany dominacją Rzymian w 298 roku p.n.e.¹³.

W Volterrze, prócz starożytnych pozostałości (rzymski teatr z I w. p.n.e.), znajdują się obiekty średniowieczne (budynek patacu Priori XIII w.) i renesansowe (medycejska forteca Rocca Nuova). Ten zespół urbanistyczny, będący zbiorem wielowiekowych nawarstwień, otoczony jest dwoma pierścieniami murów, obszerniejszy – 7-kilometry to pozostałość kultury etruskiej, stanowiąca świadectwo potęgi tego ośrodka miejskiego¹⁴. Mniej obszerny, obejmujący około 1/5 terenu starożytnego miasta, ściśle okalający obecną zabudowę, związany jest z epokami średniowieczną i nowożytną. Zachowane etruskie umocnienia z okresu późnorzymskiego charakteryzowały się umiejętnością konstruowania łuków i sklepień. Mury obronne okalające miasta, rozplanowane na prostokątnej siatce ulic, posiadały typowe dla starożytnych rozwiązań pionowe lica¹⁵. Świadectwem ówczesnych umiejętności jest znajdująca się w części południowej brama miejska wykonana z tufu¹⁶. *Porta all'Arco* powstała na przelomie III–IV wieku p.n.e., po przebudowach została zintegrowana ze średniowiecznym systemem obronnym¹⁷. Ozdobiona trzema głowami etruskich bogów została zbudowana z masywnych kamiennych bloków bez zastosowania zaprawy murarskiej¹⁸. Druga część zachowanych etruskich murów położona jest po północnej stronie, na zboczach wzgórz poddanych wielowiekowym procesom erozji, wykorzystując naturalne ukształtowanie terenu do celów obronnych. Badacze kultury etruskiej zwracają uwagę na zaawansowanie w konstruowaniu struktur inżynierskich, harmonijnie wpisujące się w zastany krajobraz¹⁹.

Obecnie zintegrowanie zabytku, w tym wypadku trwałej ruiny z krajobrazem w połączeniu z atrakcyjnymi widokami, stanowi o jego unikatowej wartości²⁰. Aby umożliwić przemieszczanie się po skarpach, na których znajdują się mury, skonstruowano liczne drewniane schody, mostki, trapy oraz lekkie ogrodzenia (rys. 2). Przestrzeń ta ma charakter otwarty dla zwiedzających w formie traktu spacerowego. Dodatkowy efekt ekspozycji osiągnięto poprzez zastosowanie iluminacji (rys. 3). Historyczny dokument w postaci pozostałości murów, scalony z krajobrazem, obecnie znajdujący się na obrzeżach miasta, ściśle związany jest

¹³ F. Cardini, *Toskania. Pejzaż, historia, sztuka*, Arkady, Warszawa 2004, s. 194.

¹⁴ M. Belozerskaya, *Sztuka Toskanii, op. cit.*, s. 17.

¹⁵ Prawdopodobnie rzymskie struktury osadnicze były udoskonaloną kontynuacją miast etruskich, zarówno pod względem układu ulic, systemów kanalizacyjnych, jak i obronnych.

¹⁶ *Słownik terminologiczny Sztuk Pięknych, op. cit.*, s. 129.

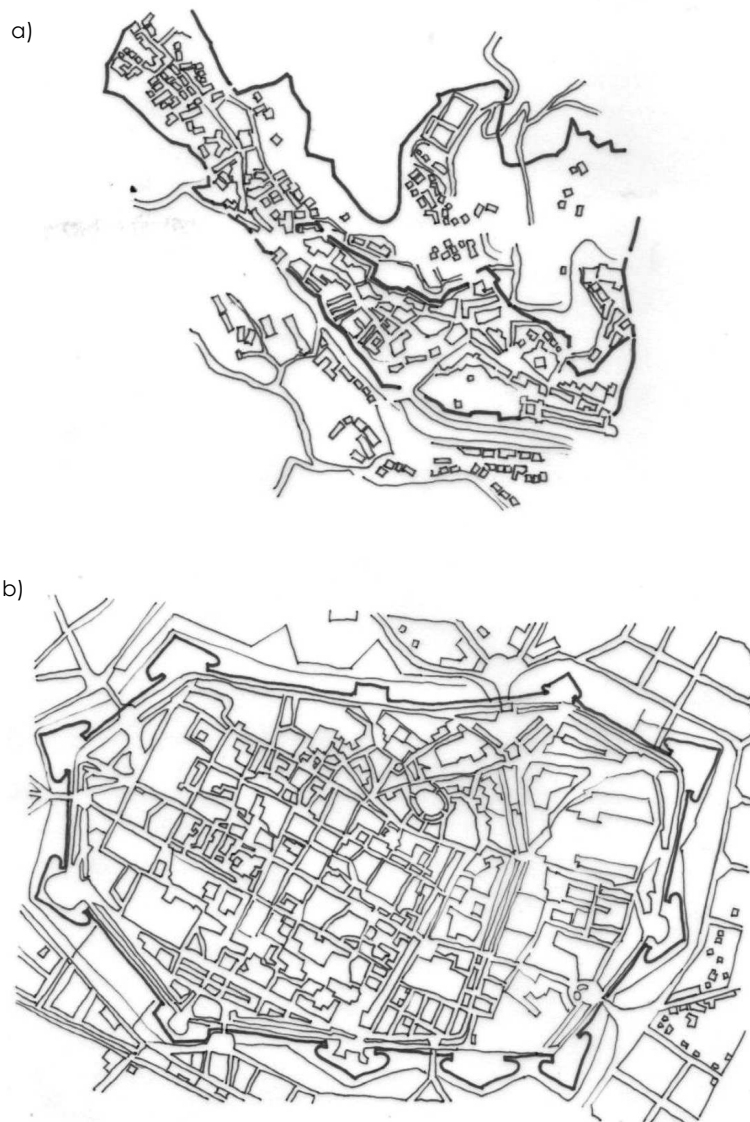
¹⁷ *Ibidem*. Brama powstała około 100 lat po powstaniu murów, poprzedzała ją forma bramy drewnianej. A.M. von der Haegen, R. Strasser, *Art & Architecture, Tuscany*, Könemann 2005, s. 557.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ M. Belozerskaya, *Sztuka Toskanii, op. cit.*, s. 16 i n.

²⁰ O istotnej wadze scalenia z krajobrazem fortyfikacji oraz percepcji pisat: J. Bodanowski, *Sztuka Obronna. Natura i Kultura w Krajobrazie Jury*, Kraków 1993, s. 98.

z lokalnym dziedzictwem. Miejsce, w którym powstał pierścień umocnień, zostało zintegrowane z organicznym wytyczeniem umocnień zboczami wzniesienia, zgodnie z ukształtowaniem terenu. To naturalne warunki wpłynęły na sposób jego poprowadzenia, stając się podstawowym przejawem *genius loci*.

Rys. 1a, b. Plan miast Volterra i Lucca (rys. K. Hodor)
Fig. 1a, b. Map of Volterra and Lucca (K. Hodor)

Rys. 2. Mury etruskie w Volterze (fot. K. Hodor, 2008)

Fig. 2. Etruscan walls in Volterra (photo K. Hodor, 2008)

Rys. 3. Iluminacja etruskich murów (fot. K. Hodor, 2008)

Fig. 3. Illumination of etruscan walls (photo K. Hodor, 2008)

PRZYKŁAD 2: LUCCA

Innym rozwiązaniem adaptacji fortyfikacji są mury w mieście Lucca. Jest to drugi w pełni zachowany przykład murów we Włoszech²¹. Ten ważny ośrodek kulturowy, religijny i gospodarczy założony został przez Rzymian w 180 roku p.n.e. i zlokalizowany jest w północno-zachodniej części regionu Toskanii u podnóża Alp Apuańskich. W centrum napotkać można liczne ślady kultury starożytnej, takie jak: teatr rzymski, obudowany miejską zwartą zabudową, pełniący funkcję placu (*Piazza dell'Anfiteatro*), jak również znakomite przykłady romańskiej sztuki sakralnej w odmianie pizańskiej. Szczególny rozwój miasta na początku średniowiecza związany był z jego lokalizacją na trasie prowadzącej z północy do świętego miasta Rzym (*via Francigena*)²². Lucca otoczona była murami począwszy od starożytności. Przebudowywano je w XV w. oraz kolejno wyposażono w bastiony w połowie XVI w. Ich współczesny wygląd związany jest z modernizacją, która trwała do 1650 roku.

Po utracie niepodległości w 1799 roku miasto przeszło we władanie Burbonów. Z inicjatywy Marii Luizy Burbon na terenie korony murów w 1830 roku posadzono drzewa (platany, dęby, kasztanowce oraz drzewa cytrynowe) i pierścień okalający miasto włączony został w spacerową trasę i ogród miejski. Obecnie utworzony wokół park (*Parco delle Mura Urbane*) jest atrakcyjnym terenem zieleni wysokiej porastającej bastiony i mury oraz przedmurze z widocznym rysunkiem istniejących przed wiekami kurtyn i fos. Występujące tu funkcje rekreacyjne w postaci ścieżek spacerowych i placów zabaw uzupełnione są drogami rowerowymi pełniącymi znakomicie rolę komunikacyjną (rys. 4, 5). Sam pierścień fortyfikacji o długości około 4 km i 12 m wysokości do dzisiejszego dnia zachowany jest w bardzo dobrym stanie²³. Składa się on z 11 odcinków ścian kurtynowych, 10 bastionów i platformy św. Ferdynanda. Dodatkową atrakcją jest ekspozycja widokowa zarówno wewnętrzna, dająca wgląd w zabytkową zwartą strukturę miejską, jak również zewnętrzna, z możliwością podziwiania dalekich widoków na otaczające wzniesienia porastające gajami oliwnymi. Dalsze panoramy z piętrzącymi się szczytami Alp Apuańskich zamykają rozległe otwarcia widokowe. Szczególnie atrakcyjna jest możliwość podziwiania średniowiecznej zabudowy miasta z licznymi kościołami, placami, zabudową średniowieczną w postaci mieszkalnych wież, renesansowych i barokowych pałaców z 12-metrowej platformy widokowej w postaci szczytu murów. Obszar zewnętrzny otoczony zielenią niską (w miejscu dawnej fosy i przedmurza) w dalszej części obramowuje XIX-wieczna i współczesna zabudowa, harmonijnie wkomponowana pod względem gabarytów kubatur. Subdominantami w panoramach pozostają historyczne obiekty otoczone nowożytnym pierścieniem fortyfikacji.

Jak już wspomniano jedną z cech *genius loci* jest występowanie charakterystycznej struktury w omawianym przykładzie murów typowych dla szkoły „nowowłoskiej”. Formy 11 bastionów posiadają modelowe rozwiązania dla tego okresu, niezabudowana część najbliższego przedpola wraz z ciekami wodnymi w części odzwierciedlającymi układ fos stanowią historyczny dokument.

²¹ Ferrara to miasto posiadające również pełny pierścień fortyfikacji.

²² M. Belozerskaya, *Sztuka Toskanii*, op. cit., s. 55.

²³ A.M. von der Haegen, R. Strasser, op. cit., s. 60.

Rys. 4. Widok z poziomu fortyfikacji na *esplanade* i otaczające szczyty gór (fot. K. Hodor, 2008)
Fig. 4. View from the fortification onto *esplanade* and surrounding mountain tops (photo K. Hodor, 2008)

Rys. 5. Nowe nasadzenia w przestrzeniach rekreacyjnych murów w Lucca (fot. K. Hodor, 2008)
Fig. 5. New plantings in the areas of recreational walls of Lucca (photo K. Hodor, 2008)

PODSUMOWANIE

Prezentację ograniczono do szczególnego przypadku, jakim jest wykorzystanie zachowanych murów obronnych w Toskanii, zespolonych z obszarami zielonymi, parkami publicznymi. Problemem pozostaje sposób ekspozycji zachowanych jeszcze fortyfikacji, tak aby *genius loci* tych miejsc został odpowiednio uczyniony. Istotną jest odpowiednia dbałość poprzez działania konserwatorskie oraz wykorzystanie zieleni, która często towarzyszy tym obszarom.

Zbiorczo można wyróżnić między innymi rozwiązania adaptacji przestrzeni fortyfikacji poprzez ich wchłonięcie w strukturę urbanistyczną, likwidację struktur inżynierskich i założenie plantacji lub pozostawienie murów dostosowanych do nowych funkcji. Przykładów tego typu struktur na terenie Europy można odnaleźć wiele.

W Polsce ważnymi rozwiązaniami, nowatorskimi w skali europejskiej, są: projekt Małopolskiego Szlaku Historii Fortyfikacji oraz w samym Krakowie system tras spacerowych po obiektach wchodzących w skład Twierdzy Kraków²⁴. Wykorzystują one austriackie forty otaczające miasto na dystansie kilkudziesięciu kilometrów, stając się zielonym rekreacyjnym pierścieniem, scalając zabytkowe struktury²⁵. Warto zaznaczyć, iż koncepcja parkowej zieleni wokół Krakowa, bazująca na fortyfikacjach twierdzy, powstała już w latach 70. XX wieku. Wizja profesora J. Bogdanowskiego opierała się na zespoleniu przestrzeni rekreacyjnych z obwarowaniami tworzącymi w przeszłości tzw. twierdzę szkieletową (obejmując tereny wzdłuż Białuchy, Kopiec Krakusa, Zakrzówek, Kopiec Kościuszki)²⁶. Ta nowatorska jak na owe czasy idea znajduje kontynuację w pracach prowadzonych między innymi przez K. Wielgusa i J. Środulską-Wielgus.

Na podstawie przedstawionych włoskich przykładów opisano rozwiązania adaptacji fortyfikacji poprzez stworzenie miejsca naturalnej ekspozycji historycznych pozostałości etruskich murów (Volterra) oraz ekspozycję murów i wykorzystanie ich do celów sportowo-rekreacyjnych. Lucca, miasto w którym zachowały się do dnia dzisiejszego mury w pełnym obrysie, jest znakomitym przykładem, jak elementy chronione mogą zostać wykorzystane do aktywizacji przestrzeni miejskiej. Adaptacja tych miejsc, ich użytkowanie i przeznaczenie do celów rekreacyjnych stanowi cenny przykład dla podobnych założeń.

BIBLIOGRAFIA

BELOZERSKAYA M., *Sztuka Toskanii*, Łódź 2010.

BIŃKOWSKA I., *Natura i miasto. Publiczna zieleń miejska we Wrocławiu od schyłku XVIII do początku XX wieku*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2006.

BOGDANOWSKI J., *Architektura Obronna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Kraków 2002.

²⁴ J. Środulska-Wielgus, *Parki i szlaki kulturowe szansą rewitalizacji historycznego krajobrazu inżynierskiego*, [w:] „Przyroda i Miasto”, (red.) J. Rylke, tom X, cz. 2, SGGW, Warszawa 2007, s. 121-134.

²⁵ Szeroko omówione zjawisko kulturowej turystyki pofortecznej i problemów pojawiających się obecnie omówiono: J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus, *Terra Incognita Fortificata*, [w:] *Terra Incognita w turystyce*, (red.) M.K. Leniartek, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław 2009, s. 69-73.

²⁶ Potwierdzeniem tych koncepcji i ich propagowania są między innymi artykuły w prasie: J. Bogdanowski, *Parkowy pierścień zieleni wielką szansą Krakowa*, [w:] „Echo Krakowa” z dnia 13.07.1972, s. 3.

- BOGDANOWSKI J., *Sztuka Obronna, Natura i Kultura w Krajobrazie Jury*, Kraków 1993.
- CARDINI F., *Toskania. Pejzaż, historia, sztuka*, Arkady, Warszawa 2004.
- DĄBROWSKA-BUDZIŁO K., *Treści krajobrazu kulturowego w jego kształtowaniu i ochronie*, Zeszyt Naukowy nr 46, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2001.
- HAEGEN ANNE MUELLER VON DER, STRASSER RUT, *Art & Architecture. Tuscany*, Könemann 2005.
- HONOUR H., FLEMING J., *Historia Sztuki Świata*, Arkady, Warszawa 2002.
- LENARTOWICZ J.K., *Słownik psychologii architektury*, Kraków 1997, s. 37.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1997/98.
- Słownik terminologiczny Sztuk Pięknych*, (red.) S. Kozakiewicz, PWN, Warszawa 1976.
- ŚRODULSKA-WIELGUS J., *Parki i szlaki kulturowe szansą rewitalizacji historycznego krajobrazu inżynierskiego*, [w:] „Przyroda i Miasto”, (red.) J. Rylke, tom X, cz. 2, SGGW, Warszawa 2007, s. 121-134.
- ŚRODULSKA-WIELGUS J., WIELGUS K., *Terra Incognita Fortificata*, [w:] „Terra Incognita w turystyce”, (red.) M.K. Leniartek, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław 2009, s. 69-73.